

Михайло Рудницький

ТАЄМНИЦІ ШЕКСПІРА

МИ ЛЮБИМО ТАЄМНИЦІ, але тільки тоді, коли їх можемо розгадати. Деякі критики вважають,— і важко не погодитись з ними,— що твір мистецтва повинен викликати в нас якнайбільше думок і почуттів, хвилювати нас чимсь нероз'ясненим і таємничим. Нас не завжди задовольняє сам твір; ми цікавимося його автором; і чим більше ми знаємо про письменника — про його походження, життєвий шлях, соціально-політичні погляди, навіть дрібні деталі його буденщини, його симпатії, нахили, примхи,— тим ближчою і зрозумілішою стає для нас його творчість.

Чи менш цінними стають індійські епопеї та епопеї Гомера, «Слово о полку Ігоревім» тому, що ми дуже мало або майже нічого не знаємо про їхніх авторів? Ні. Але той, хто дослідив би їхнє авторство, напевне заслужив би на довічну вдячність любителів художньої літератури.

Поглянувши на заголовок цієї статті, можна подумати, що така дата, як 400-річчя з дня народження геніального драматурга, вимагає доконче сенсації. Нелегко уявити, що в житті Шекспіра немає жодної таємниці. Підкреслюємо: «в житті», бо саме біографи ускладнили не одну проблему його творчості.

Автор «Шекспірівської бібліографії», опублікованої 1909 року, Вільям Джагард нарахував 15000 томів книг, присвячених англійському драматургу. Одна з найдетальніших біографій Шекспіра, яку написав Сідней Лі, дала привід Марку Твену — теж шекспірознавцю — пожартувати, що вона скидається на скелет бронтозавра у Нью-Йоркському природничому музеї; у цьому скелеті на кілька грамів кісток припадає кілька тонн гіпсу! Винуваті тут шекспірознавці чи сам Шекспір, важко збагнути. Ми знаємо точно дату його народження і його смерті. В його рідному місті Стратфорд-на-Евоні досі збереглися відповідні документи. Серед них є і запис про його одруження з дівчиною із сусіднього села, старшою за нього на вісім років. Але вже самий день одруження і прізвище його нареченої у декого викликають сумніви. 27 листопада 1582 року він, за дозволом єпископа Вустера, взяв шлюб з Анною Уейтлі, а другого дня з Анною Гетевей. До того ж, у тій самій парафії було більше чоловіків з іменем Вільям Шекспір. Є і такий «спеціаліст», який запевняє, що слово «Шекспір» по-англійски можна передати на 4000 ладів, залежно від транскрипції. Що ж дивного, що кожний з шести чи семи підписів Шекспіра має іншу орфографію.

Сідней Лі у «Житті Вільяма Шекспіра» (1898 р.) часто вдається до таких ви-

значень, як «без сумніву», «можливо», «не виключене», «мабуть», «можна здогадуватись», «є всі підстави до висновку» тощо. Біограф геніального письменника не хоче залишати жодного факту сумнівним. Досі точиться суперечка про те, чому через три роки після одруження Шекспіра, коли жінка народила йому троє дітей, він залишає рідний Стратфорд і йде чи їде в невідомому напрямку. Минає десять років, і він не дає їй жодної звістки. У своєму заповіті — найтаємнішому документі, який будь-коли залишав геніальний письменник, — він уперше пригадав, що вона існує, і передав їй гірше із двох ліжок у своєму домі. Вона повинна була мати неабияку терплячість, коли 34 роки чекала на такий дарунок. Шекспір помер 23 квітня 1616 року. За сім років по цьому два актори його трупи — Геміндж і Кондель, за участю відомого драматурга Бен Джонсона, — опублікували 36 його п'єс, мабуть, з рукописів.

У добу Шекспіра не діяв жоден закон про авторські права. Хто мав рукопис чужої п'єси — міг її надрукувати. Видавець не завжди знав автора і рідко одержував рукопис безпосередньо від нього. Досі ніхто з шекспірознавців не з'ясував питання, як ті, хто хотів продати рукопис п'єси, записували її. Чи існував уже тоді якийсь вид стенографії? Скільки разів треба було прослухати п'єсу, щоб записати без помилок такі твори, як «Ромео і Джульєтта», «Король Лір» або «Гамлет»?

Уявімо собі епоху, в якій жив геніальний драматург. Лондон за життя Шекспіра не нараховував навіть 200 тисяч жителів, цебто був утричі меншим містом, ніж нинішній Львів. У ньому було 200 письменників і вчених, сотня з них — поетів і драматургів. Протягом 45 років царювання Єлизавети написано приблизно 1200 чи 1500 творів, і досі лише твори Шекспіра збереглися повністю. Чужинець, який відвідав би Лондон у 1589 році, міг там познайомитись з такими письменниками, як Грін, Лодж, Лілі, Марло, Неш, Мідлтон, Піл, Мандей, Дрейтон; найстарішому з них було 36, а наймолодшому 21 рік.

На акторів дивились тоді здебільшого з презирством. Бурмистер Лондона називав у 1597 році театри «каналами пороків», де переховувались злодії, пройдисвіти і дармоїди. Єлизавета — покровителька театру — повинна була заборонити професію актора під натиском пуританів — ворогів усяких видовищ; актором міг стати лише той, хто вступав до трупи, якою опікувалась видатна особа. 1603 року одна з таких труп дістала почесне звання «королівських акторів» і включила до свого репертуару 35 п'єс Шекспіра. З 1592 року над берегом Темзи Філіп Генсло відкрив театр «Троянда», і там ставили перші п'єси Шекспіра. Згодом, за сім років, у славетному театрі «Глобус» працювала головно трупа Шекспіра. Досі невідомо, з чого Шекспір починав свою театральну кар'єру: чи пильнував коней аристократів, які приїжджали на спектаклі, при воротах театру, чи був адміністративним помічником або суфлером. Один з перших його біографів повідомив, що «вершиною» його акторської кар'єри була зовсім незначна роль Привида батька Гамлета в однойменній п'єсі.

За двадцять років свого перебування у Лондоні, між 1591-м і 1611-м роками, він написав 37 п'єс, тобто приблизно по дві п'єси щороку. 16 з них було поставлено за його життя, але чи перевіряв він їх перед друком — невідомо; 20 було надруковано тільки через сім років після його смерті у виданні найбільшого розміру, т. зв. «ін-фоліо». З березня 1592 року в театрі «Троянда» величезний успіх мала одна з частин його трилогії «Генріх VI». За словами Томаса Неша, 10000 глядачів плакало на виставі від зворушення. З цього приводу письменник Грін, який закінчив Кембріджський університет, помираючи, назвав Шекспіра «єдиним потрясателем сцени у всій країні», вдаючись до каламбура (прізвище «Шекспір» у дослівному перекладі означає «той, хто потрясає списом»).

Шекспір почав з перелицьованих сюжетів. 1596 року він повернувся багатим у Стратфорд після 11 років відсутності в рідному місті. До цього спричинились, мабуть, похорони його сина, Гамлета. У 1597 році він купив там найкращий будинок за 60 фунтів стерлінгів; за 19 п'єс, що йшли на сценах лондонських театрів, він одержав з 1591-го до 1599 року 220 фунтів. Протягом творчості Шекспіра ніхто з драматургів не міг досягти його рівня. Франсіс Міріс, автор твору «Палладіс Тамія» за 18 років до смерті Шекспіра висловив погляд, що «Шекспір є найвидатнішим з усіх драматичних авторів», і з цим погоджувались усі його сучасники.

Є чимало різних припущень, що твори Шекспіра написав не він, а хтось інший

з його сучасників, більш освічених і вищого походження. Авторство п'єс Шекспіра приписують Бекону, графам Ретланду, Дербі, Оксфорду, навіть королеві Єлизаветі. Але не могли 37 п'єс Шекспіра написати багато авторів у той самий період. Залишається зробити висновок, що єдина особа, яка була знайома з усіма згаданими видатними особами, був Шекспір, і від них він брав інформації, коли йому треба було зобразити якусь країну, її звичаї. Така освічена людина, як сучасник Шекспіра Бен Джонсон, свідчить, що Шекспір знав «мало латині, а ще менше грецьку мову». Ми можемо разом з ним іронічно посміхатись, коли в його п'єсах Одиссей цитує Арістотеля, Тімон Афінський — Сенеку, коли в п'єсі «Юлій Цезар» висить годинник, коли Шекспір переконаний, що Чехія лежить біля моря, що Мілан — це місто з пристанню або що з Верони до Мілана треба плисти кораблем тощо.

Але саме такі помилки є найкращим доказом, що авторами п'єс Шекспіра не могли бути ті аристократи, які мандрували по Європі. Не треба забувати й на мить, що Шекспір жив і творив у другій половині XVI — на початку XVII століття. А вже на початку XX віку більшість громадян Парижа нічого не знали про те, що в Галичині живуть українці; в січні 1919 року, після першої світової війни, представник Англії на світовій конференції в Парижі, міністр закордонних справ Ллойд Джордж плував назву «Галичина» з назвою іспанської провінції, яка в англійській мові пишеться і звучить так само. Один з найбільш освічених письменників XVIII ст. Вольтер, співавтор першої енциклопедії, філософ, історик, поет і драматург, називав Шекспіра варваром і вважав за необхідне «переробити» його п'єси, щоб їх могла дивитись вибаглива і з «тонким естетичним смаком» паризька публіка.

Ми знаємо, що Шекспір володів настільки французькою мовою, що писав нею; «Нариси» Монтеня були його настільною книгою, і не одна її думка стала для нього цінним джерелом для характеристики світогляду «Гамлета»; він знав творчість Рабле і французьких поетів гуртка «Плеяди», читав твори італійської літератури в оригіналі; підтримував дружні зв'язки з секретарем графа Саутгемптона — Флоріо, перекладачем Монтеня. Не треба перебільшувати, ні применшувати його знання і ставити до нього вимоги, як до спеціаліста. Його творча уява була невичерпна. Англійський критик Генрі Галлем у 1837 році справедливо порівняв його з Гомером. Відомий лінгвіст Макс Мюллер підрахував словниковий запас різних авторів і дійшов висновку, що в той час, як Теккереї користується 5000, Мільтон 7000 і Віктор Гюго 9000 словами, то Шекспір володіє небувалою кількістю слів — 20000!

Перший видатний твір Шекспіра, який і досі стає приводом для дискусії, як його розуміти, це «Сонети». 154 сонетів з'явились окремою книжкою 1609 року. Їхній видавець Томас Торп присвятив їй якийсь неназваний особі — «В. Г.». Одні дослідники твердять, що автор звертається до Врайстлі Генрі, інші запевняють, що вони присвячені Вільяму Герберту. Є ще третя гіпотеза: нібито Шекспір присвятив «Сонети» сам собі, літери «В. Г.» в англійській мові можуть означати «Вільям собі». Опріч цього, постає питання, хто герої «Сонетів»? Найбільш поширена така відповідь: їх троє — сам поет, його друг і якась «чорна дама», ймовірно Мері Фіттон, придворна панна королеви Єлизавети. Але справжня Мері Фіттон не була чорнявою. Бернард Шоу і Оскар Уайльд намагались у художній формі розв'язати таємницю взаємин Шекспіра, Єлизавети і невідомої «чорної дами», але те, що вони доповнили своєю уявою, не дає яснішої відповіді, ніж досліді різних шекспірознавців.

Немало місць із «Сонетів» Шекспіра схожі на висловлювання Гамлета. Відомо, що матеріал для своєї «Трагедії про Гамлета, принца датського», поставленої 1601 року, Шекспір запозичив з «Трагічних історій» Бельфора і з «Іспанської трагедії» Томаса Кіда. Цей сюжет має давня скандинавська легенда, записана Саксоном Граматиком. У первісному тексті це була історія кривавої помсти. Німецькі дослідники стверджують, що вона існувала в первісному «Гамлеті» німецькою мовою ще у 1589 році. Німецькі актори їздили з цією п'єсою в Англію.

Хто не читав уважно Шекспірового «Гамлета», тому важко уявити, в якій мірі Шекспір зумів по-новому осмислити первісний сюжет.

Чимало шекспірознавців вважають трагедію Гамлета проблемою сумнівів. Яких? Гамлет не має жодних сумнівів щодо того, що злочинця Клавдія треба вбити, і коли він цього не зробив за першої нагоди, карається докорами сумління. Коли він помилково замість Клавдія вбив Полонія, то не виявляє жодного жалю. Інші

дослідники твердять, що «Гамлет» — трагедія мислителя, який дає перевагу міркуванням над ділом. Та сам Гамлет іноді згадує про свої «слабощі і меланхолію», до речі, модну хворобу в добу Єлизавети. На неї теж слабкують такі Шекспірові герої, як Річард II, Жак з комедії «Як вам до вподоби» і Антоній з «Венеціанського купця». А втім, невірно було б вважати Гамлета сентиментальним. Коли ж він не божевільний, не слабкої волі, то які зовнішні причини перешкоджають йому виконати обіцяну помсту?

Професор англійської літератури Кембріджського університету Квілер Куч висловлює думку, що Шекспір написав свою п'єсу для звичайного глядача своєї доби, а не для філософів і професорів XIX або XX віку. Ці вчені особи хотіли б знати, чому Гамлет не виконує помсти за першої нагоди, і Квілер Куч відповідає: «На це можна дати різні пояснення, і кожне з них може бути однаково добре». Англійський шекспірознавець Томас Ганмер у 1736 році перший звернув увагу на те, що якби Гамлет зразу виконав помсту — п'єса закінчилась би на третій сцені третього акту. Видатний англійський критик Вільям Гезліт у 1817 році зауважив, що основна риса його характеру — думати, а не діяти. Гете вважає, що головний задум Шекспіра полягав у зображенні людини, якій несла виконати велике діло, бо у вдачі Гамлета більше почуттів, ніж сильної волі. Віктор Гюго заявляє, що жоден критик до його часу не пояснив, яка справжня причина божевілья Гамлета.

Більшість дослідників «Гамлета» погоджується на тому, що головний герой — людина дуже складної психології. В ній начебто жили дві різні душі — безвільна і дійова. Дискусія шекспірознавців про вину, кару, обов'язок і помсту — нескінченна. Так само досі не розв'язано питання, чи Гамлета треба вважати скоріше меланхоліком і песимістом, чи людиною своєї епохи, про яку Енгельс сказав, що вона жила всіма інтересами свого часу і боролася, чим могла: словом, пером, мечем і всіма цими засобами водночас. Немає сумніву, що повнота і сила характеру найкраще визначають суть образу, створеного Шекспіром. Гамлету притаманні головні риси передових людей Відродження.

Тільки радянське літературознавство внесло ясність у такий багатогранний твір, як Шекспіровий «Гамлет». Воно відкинуло занепадницькі теорії про кволого, нерішучого принца, який вірить у всесильну долю та провидіння, не здатного до будь-якої дії. Хоч який складний «Гамлет», він не безодня і не незбагненна таємниця, а результат конкретних соціально-політичних обставин своєї доби. Здається, щонайкраще пояснює цю таємницю те, що «Гамлет» — передусім п'єса, призначена для широкої аудиторії. Сповнений філософської глибини «Гамлет» завжди був загальнодоступною п'єсою, і глядач розумів її без великого зусилля. Водночас «Гамлет» був твором глибокого знавця життя та театру.

Більшість дослідників Шекспіра погоджується на одному: «Гамлет» — п'єса, найближча духовному світу самого автора. Іван Франко з'ясовує це так: «В фігурі датського королевича можна бачити найкращий поетичний візерунок душі самого поета. Не дивно, що як усі геніальні постаті, так і ця виявляє багато загадкового, хоч не менше певне й те, що праця коментаторів над «Гамлетом» від часу Гетового «Вільгельма Майстера» більш затемнила, ніж вияснила її, повіднаходила загадки і темноти там, де їх нема... Можна вважати безперечним фактом, що Гамлет є найбільше суб'єктивна фігура з усіх, які створив Шекспір. Його устами поет висловив багато такого, що пекло його власну душу...» Франк Гарріс, друг Бернарда Шоу і його біограф, у своїй книзі про трагічне життя Шекспіра йде так далеко, що вважає Гамлета духовним портретом Шекспіра; деякі герої Шекспіра, такі, як Ромео, Макбет, князь Вінкентій з п'єси «Міра за міру», Жак з комедії «Як вам до вподоби», Постумус з «Цимбеліна» — це наче духовні двійники Гамлета.

Коли погодитись з тим, що «Гамлет» — п'єса, в якій Шекспір висловив якнайбільше близьких йому думок і переживань, закономірно постає питання: які думки та переживання були йому найближчі? На це питання має відповісти режисер вистави «Гамлета» і актор — виконавець головної ролі. Коли вони розкриють сторінки таких Шекспірових п'єс, як «Макбет», «Венеціанський купець», «Як вам до вподоби», вони зможуть знайти там місця, де Шекспір порівнює життя зі сценою. І не випадково у «Гамлеті» він висловив якнайбільше думок про акторське мистецтво і високе завдання театру. Становище актора в добу Шекспіра було надто тяжке,

не дуже високе і не дуже почесне. Він протестував проти презирливого ставлення до актора і висловив своє захоплення цією професією у «Гамлеті».

Образ Гамлета повнокровний тому, що Шекспір надихав його більш, ніж усі інші створені ним, своїми думками, прагненнями і пориваннями. Театр, в якому він був актором, драматургом і режисером, відображав повніше, ніж будь-який інший вид культури, тодішню дійсність. Сюжет «Гамлета» відповідав якимсь не відомим нам, тяжким переживанням у даний період діяльності Шекспіра. Становище драматурга в ту добу скидалося на становище актора, який, виступаючи в різних ролях, мав змогу розважати глядачів і розкривати різні вади суспільства. В той час у Лондоні не було щоденної преси, і Шекспір майстерно використовував різні актуальні політичні події для своїх драматичних сюжетів.

Не залишилось жодних фактичних даних, на підставі яких можна твердити, що Шекспір ставив знак рівності між собою і Гамлетом. Але образ Гамлета був такий близький Шекспірові тому, що сам Шекспір вкладав у нього все те багатство вражень, які придбав своїм досвідом і освітою. За своїм задумом Шекспір не мав наміру ускладнити трагедію Гамлета. Гамлет прикидається тому, що приневолений до цього обставинами, насправді він щирий, прихильний до людей. Тільки його вагання перед помстою за смерть свого батька справляють враження, ніби філософські роздуми паралізують його волю.

Дослідники «Гамлета» чомусь досі не звернули достатньої уваги на те, що Шекспір написав цей твір, щоб показати трагедію актора, котрий іноді запитує себе: яка роль важливіша для нього — чи та, яку він повинен здійснити на сцені, чи та, яку він має виконати в житті. Деякі «сумнівні» питання, що постають в разі інтерпретації «Гамлета» як твору, найближчого Шекспіру і найглибшого з усіх, які йому довелося написати, можна з'ясувати простіше, коли зважити на думки, висловлені Шекспіром про життя і театр, про акторську гру і про життя актора на сцені й поза сценою. Акторська професія ближча, ніж будь-яка інша, ситуації Гамлета, який відчуває протиріччя між думкою і ділом, між реальним життям і уявою. Актор найяскравіше діє тоді, коли створює роль на сцені; це найповніша його життєва діяльність. Гамлет, схильний до філософських міркувань, нездатний зважитись на вчинок, який став його першим обов'язком, найбільше діє, коли вагається і мучиться сумнівами.

Такі сумніви і вагання, напевно, хвилювали Шекспіра, коли перед ним виникло питання: яка частка його життя реальніша і повніша — драматурга та актора чи людини, схожої на всіх інших своїх сучасників. Мабуть, не випадково він покинув Лондон і свою довголітню професію, щоб повернутись до життя звичайного громадянина у провінційному Стратфорді, не згадавши у заповіті про свої п'єси.

м. Львів